

צמיחה בת-קיימא: עמדה ישראלית ממקורות היהדות

נייר עמדה כלכלי-סביבתי
לועידת האו"ם לפיתוח בר קיימא בריו דה-ז'נירו

תמוז תשע"ב (יוני 2012)

צוות החשיבה לכתובת המסמך: שושנה בובליל, ד"ר ג'רמי בנשטיין, מרדכי בר אור, עמיטל בראלי, הרב דב ברקוביץ, אהרון אריאל לביא, איתי יוסף לחמן, הרב אהרון ליבוביץ, ישעי צביאל, יוסי צוריה, עינט קרמר יואב שורק.

כתיבה ועריכה: אהרון אריאל לביא, יואב שורק, עינט קרמר

ריכוז התהליך ועריכה סופית: עינט קרמר

מבוא

בעשורים האחרונים העולם תר אחר דרכים שתאפשרנה למין האנושי להמשיך להתפתח ולצמוח מבחינה טכנולוגית באופן שלא יפגע באיזונים האקולוגיים והחברתיים, ולא יכלה את משאבי כדור הארץ. לעם ישראל, שהעניק לעולם כולו את התנ"ך, מורשת עשירה המושתתת על תפיסה מאוזנת של תפקיד האדם במארג הבריאה. מכלול של תפיסות יסוד, ערכים חברתיים ותרבותיים, מצוות ואיזונים עשויים להציע לחברה האנושית כולה פתרון מעמיק ומקורי לשאלת הצמיחה בת-הקיימא, עמה באה להתמודד הועידה הבינלאומית לפיתוח בר-קיימא שתתקיים בריו דה-ז'ניירו בתחילת תמוז תשע"ב (שלהי יוני 2012).

המסמך שלהלן נכתב כעמדה ישראלית מקורית, חדשנית ועתיקה כאחת, לקראת ועידה זו, המהווה המשך ל'פסגת כדור הארץ' שהתקיימה 20 שנה קודם לכן באותו מקום, ונחשבת לנקודת-מפנה בהתייחסותן של מדינות למשבר הסביבתי. המסמך הולך בעקבות ההבנה המופיעה בטיוטת-הבסיס (Zero draft) לוועידה ולפיה יש לשים דגש על חשיבות התרבות לפיתוח בר-קיימא, ולאמץ גישה הוליסטית לפיתוח כזה שתדריך את האנושות לחיים בהרמוניה עם עצמה ועם עולם הטבע.

מורשת היהדות עתיקה מאד, אך דורות רבים היתה מורשת זו מנותקת מן האחריות לתיקון החברה והסביבה. השיח המחודש בנושאים אלה הינו אפוא צעיר למדי, ולכן הדברים שלהלן הם ראשי פרקים הזקוקים לפיתוח. עם זאת, מדובר נקודות מוצא יקרות ערך, שמהן ניתן להצמיח משנה שלמה של צמיחה בת-קיימא, כזו שנעשית מתוך עמדה עקרונית וערכית יותר מאשר כדרך למנוע אסון אקולוגי.

כלכלה וחברה: תפיסות יסוד

א. המארג החברתי כמהותה של הכלכלה

בתשתית החשיבה הכלכלית המודרנית עומדת ההנחה לפיהן השוק הינו מנגנון שמטרתו חלוקה אופטימלית של משאבים הנתונים במחסור. אלא שקריאה מחודשת בתנ"ך מלמדת על מערכת יחסים אחרת.

"אלה תולדות השמים והארץ בהבראם, ביום עשות יי אלהים ארץ ושמים.
וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ, וכל-עשב השדה טרם יצמח,
י לא המטיר יי אלהים על-הארץ, ואדם אין לעבד את-האדמה.
ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה.
וייצר יי אלהים את האדם עפר מן האדמה, ויפח באפיו נשמת חיים,
ויהי האדם לנפש חיה." (בראשית ב ד - ז)

פסוקים אלה מספר בראשית מתארים את ראשית הקשר בין האדם לבין האדמה. לפי הפסוקים, הבריאה אינה יכולה לצמוח בלי השילוב שבין האדמה, הגשם ועבודת האדם. אך הדברים שהאדמה זקוקה להם - המים והאדם - נוצרים ממנה: האד עולה מן הארץ והאדם נוצר מן האדמה. אין כאן 'משאבים' ו'צרכנים', אלא מערכת יחסים שיש בה קבלה ונתינה מצד כל השותפים. האדמה לבדה היא עקרה, וכאלה הם גם המים והאדם; רק ביציאה של כל נברא מגבולותיו נוצרת צמיחה.

עמדת מוצא זו מציעה התבוננות אחרת על הכלכלה בכלל, על בסיס יסודות תרבותיים וערכיים השונים מאלו המנחים את מדע הכלכלה הקיים. קיומם של משאבים וצרכנים אינו כדי ליצור חלוקה, אלא כדי ליצור חברה. אלוהים ברא את העולם כך שנזדקק זה לזה, לא בשביל שנסבול מחסור ונתקוטט על משאבים, אלא כדי שניצור מערכות יחסים. בתפיסה המקובלת, קיום דבר אחד בא על חשבון קיום דבר אחר. לכן, על השחקנים בשדה הכלכלי-חברתי-סביבתי להכריע כיצד לחלק את משאביהם בהתאם לתפוקות שהם מגדירים כרצויות מחד ולאילו צי המציאות מאידך. סיפור הבריאה - ואמירות נוספות רבות המצויות בעולמם של חכמים ובקבלה - מלמדים אותנו משהו אחר: צרכי הקיום מחייבים את הכל לעבוד בשיתוף-פעולה כדי להתקיים, ובמקביל לחפש מקומות בהם החפיפה ביניהם לא מולידה מחסור אלא דווקא שפע רב יותר. החיבור החברתי-אנושי בין אדם לזולתו יכול ליצור שפע במקום בו הכלכלה הקלאסית תראה מחסור. לפי דרך מחשבה זו, למשל, נתינה לא-חומרית מהווה גם היא חלק מהותי מהתהליך הכלכלי כפי שאומרת הגמרא (בבא בתרא ט ע"ב): "אמר רבי יצחק כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות והמפייסו בדברים מתברך באחת עשרה ברכות".

בלשון תורת הנסתר, קיומו של העולם תלוי במתח הדו-קוטבי הנוצר בכל מערכת יחסים, בין 'משפיע' לבין 'מקבל' - דהיינו, צד בין אחד המעניק שפע לצד השני המכיל אותו לשם העצמת החיים. ניתן להסתכל על המערכת הכלכלית כולה כבנויה מקשרים מסוג זה: מעסיק ופועל, מוכר וקונה, מלווה ולווה, עשיר ועני וכדומה. מבנה זה נמצא גם בתשתית המערכת הטבעית, וניתן לאפיין באמצעותו גם את מערכת היחסים שבין האדם לטבע או בין האדם לבורא. כך או כך, במפגש בין המשפיע והמקבל נוצר איזשהו 'עודף-ערך חברתי', שכן השלם גדול מסכום חלקיו. המפגש הזה הוא המחולל את השוק, את הכלכלה ואת החברה. חוסנה של החברה והכלכלה תלויים באופי היחסים שנוצרים בין המשפיע והמקבל: האם הצדדים רואים איש את פני חברו, פני אדם, או שמא אלו יחסים המתמקדים רק בערך התועלתני שיצמח מהם. לדוגמה, יחסי אחריות הדדית בין עשיר לעני יכולים להתדרדר בקלות ליחסי פטרונות, יחסי מעסיק ופועל יכולים להתגלות כניצול ועושה במקום כשיתוף-פעולה, ויחסי לווה ומלווה מהלכים על הגבול הדק שבין עזרה לרעך בעת צרה לבין ניצול חולשתו למען מקסום רווחים.

אחד העקרונות הבסיסיים במודל של משפיע ומקבל הוא שזוהי מערכת דינאמית של יחסים הדדיים ומורכבים. מי שהנו 'מקבל' מבחינה אחת, עשוי להיות 'משפיע' מבחינה אחרת ובזמן אחר. כך, למשל, אמרו חכמים (ויקרא רבה לד, י) כי "יותר ממה שבעל הבית עושה עם העני, העני עושה עם בעל הבית".

לפי דרך זו, ההפרשים והשוני בין הבריות הנם מרכיב הכרחי בקיום חברה בריאה וכלכלה תקינה. ללא דינמיקה של השפעה וקבלה אין חברה ואין תהליך חברתי, כשם שזרימתו של מפל המים לא תיתכן בהעדר הפרש גבהים בין חלקי הנהר. יש לחתור, כמובן, לצמצום פערים חברתיים, אך גם לדעת שכאשר המנגנונים החברתיים והכלכליים להשגת שוויון מתבססים על שיח של זכויות פרטיות בלבד, הם עלולים ליצור חברה מנוכרת וריקנית. המדדים המקרו-כלכליים, כפי שהם מוגדרים כיום, יראו תוצאה זהה בשני המקרים משום שהם למעשה עיוורים לתהליכים חברתיים, אך המציאות בפועל מבחינת השלמות (wellness) והאושר של האנשים תהיה שונה.

הכלכלה איננה תחרות על משאבי הקיום, אלא סוג של תזמורת בה לכל כלי יש תפקיד. אמנם, ישנם כלים דומיננטיים יותר ופחות אך ללא יחסי גומלין ביניהם לא תהיה מוסיקה. רבי נחמן מברסלב כותב (ליקוטי מוהר"ן יג, א) כי זו המשמעות של 'משא ומתן באמונה': "ששמח בחלקו, ואינו אף להעשיר, כי הנגינה זה המשא ומתן".

ב. צמיחה ופיתוח כחובת האדם ואחריותו

ישנה תפיסת יסוד בכלכלה המודרנית, לפיה משאבי הטבע הנם דבר שהאדם מעוניין לרתום לצרכיו, ושהנו רכושו של המין האנושי (כדברי ג'ון לוק). תפיסה זו איננה מכילה בסיס פילוסופי-מוסרי להגבלת כוחות האדם, ורק ההשלכות ההרסניות של ניצול-היתר מביאות את ההולכים בדרך זו לתהות על גבולותיו של הניצול הראוי. על פי היהדות, משאבי הטבע אינם של האדם - אלא מופקדים בידי לפיתוח מושכל. פיתוח העולם וניצול נכון של משאביו אינו מענה לצורך אנושי, אלא מצווה וייעוד:

"וַיִּקַּח יי אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם וַיַּנְחֵהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעַבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ" (בראשית ב טו).

כך כתב הרבי מליובאוויטש לנשיא מדינת ישראל השני יצחק בן-צבי: "כיון שיש מנהיג לביירה, זה העולם, ואין בו דבר אחד לבטלה, מוכרח [להיות] ניצול פעיל וחיוני של העושר, ואין מספיק כלל וכלל שלא ישתמשו בעושר בכיוון בלתי רצוי [כלומר - הימנעות מהרס זה לא מספיק], כי גם היעדר הניצול מפריע את הסדר בבריאה, כיון שכל החלקים שבה צריכים לסייע באופן פעיל לתכלית הכללית".

תפיסת משאבי הטבע כפקדון, ותפיסת פיתוח העולם כחובה, מולידה התייחסות אחרת לטבע וצורת שימוש מרוסנת ומושכלת במשאביו, כפי שמוטבע כבר בביטוי הראשוני "לעבדה ולשמרה": לעבוד את האדמה (כלומר לפתח את הציוויליזציה) ולשמור עליה (מפני השחתה וניצול יתר). דורות רבים לפני שהעולם היה בסכנה של ניצול יתר של משאבים קבעה התורה את איסור 'בל תשחית', המבקש למנוע השחתת שווא של עצים (וכן של כל רכוש אחר), ואסרה על פגיעה לשווא בבעלי חיים.

תפיסה זו מתגלה באופן ברור בתורת הקניין של היהדות. התודעה של קניין ורכוש מהווה אחד מיסודות הכלכלה, ומיסודות ההבחנה בין האדם לשאר יצורי הבריאה. העמדת האדם כאחראי על שמירת העולם ופיתוחו מעניקה את הבסיס למושג הקניין - כשם שהעולם שייך לבורא, כך פעולות האדם לשכלול העולם מעניקות לו זכות קניין; אלא שזכות זו כרוכה מיניה וביה באחריות. התפיסה לפיה אדם יכול לעשות ברכושו ככל העולה על רוחו זרה לדרך היהדות, בה יסוד החובה והאחריות עומד בבסיס תפיסת הקניין. "ועל כן בצלם א-להים עשה אותו, לעשות כל צרכי העולם ותיקונו כאשר הוא עשה בתחילה" (זהר חדש, מדרש הנעלם לבראשית).

ג. תרבות של ריסון ויתור

בשל תפיסה זו של הקניין, ובשל הסכנה שאדם יחוש גאוות-בעלות כלפי הקנוי לו, ציוותה התורה שורה של מצוות שנועדו להזכיר לאדם שבעלותו על הרכוש זמנית וחלקית. כיוון שהתורה ניתנה לחברה חקלאית, רוב המצוות הללו מגבילות את זכויות האדם מישראל ביבולו ובשדותיו. כך, למשל, מצוות ה'פאה' מחייבת את האדם הקוצר את שדהו להותיר פינה לא קצורה עבור העניים, ומצוות ה'לקט' וה'שכחה' מותרות לעניים את הנופל בשעת קצירה או נשכח בשעת איסוף הקציר. מצוות השבת והשמיטה, המשביתות את מלאכת האדם ואת זיקתו הקניינית למשך יום בשבוע ושנה במחזור של שבע שנים, הן ביטוי נוסף ומובהק לעקרונות אלו.

מצוות אלה מעדנות את הדחף לבעלות ורכושנות וממירות אותו בשותפות ולקחת אחריות. מצד אחד נדרש האדם לבטל את זכות הקניין בפני חובת ההכרה שהשדה והיבול שייכים לא-לוהים; אך בה בשעה ובאמצעות אותן מצוות עצמן, התורה מבקשת להעצים את המפעל החקלאי-תרבותי של האדם וללמד את האדם שדווקא דרכו מתחזקת הזיקה בינו לבין בוראו.

בכל מקום בו מתעצם השימוש בשפע שמציע לנו הטבע, תובעת ממנו התורה ויתור - ויתור על עמדת היוצר, ויתור על יכולת הניכוס ויתור על עצם הקניין והבעלות הנובעים מברכות אלו. במישור הסביבתי מאפשרת תנועה זו לתהות לגבי פיתוח טכנולוגיות מסוימות טרם יציאתן לדרך, לשקול ויתור על מיקום אופטימלי מבחינה כלכלית של מפעל לטובת שיקולים חברתיים או להשאיר שטחים ללא פיתוח כלל, על מנת לאפשר מרחב מחייה למינים אחרים.

"בנקודה זו אנו מגיעים למאזן בנפש האדם עצמו, מאזן נפשי בין דרישות האדם לחובתו. מוסר היהדות עומד איתן על בסיס של ריסון, הסתפקות והתאפקות. בלא בסיס זה יהיו לשווא כל האמצעים האקולוגיים שבעולם. ביסודה של כל גישה לבעיית האקולוגיה מוכרחים להיות צמצום התאוה, רגישות לצרכי האחרים - הן לחברה והן ליצורי כפיו של הקב"ה".
(הרב אהרן ליכטנשטיין, הגות, ד', "יהדות בחברת ימינו")

"סוד ברכתה של הארץ בה אנו חיים ובונים מחדש את תרבותנו, ארץ-ישראל, נעוץ בכך שאין היא גן עדן, אין היא משופעת במשאבים. אין בה ברכת גן עדן כבתרבויות המנצלות את משאביהן לשם שליטה במרחב הפוליטי והכלכלי, לשם התרבות וכו'. ארץ-ישראל טומנת בחובה את סוד מימוש השפע האינסופי שבברכת ה' - הוא ברכת הצמצום, שמירת הגבול המאפשר את מימושם של החיים. ארץ-ישראל ממוקמת בגבול המדבר. היא לא התברכה בשפע מובטח של מים. זו הסיבה שהיא משקפת נאמנה את כדור הארץ השט בחלל [...] אין בנהרות האיתן של כל מאגרי האנרגיה וחומרי הגלם שבעולם, ואין ביובלים המבורכים של נהרות החיים שבנפש האדם, כדי להבטיח, מצד עצמם, את קיום האנושות ואת העצמת כוחות החיים. נוכח התהליכים המסוכנים המאיימים על עתידה של התרבות האנושית, אנו מתוודעים אל העובדה כי ברכה זו דומה היא לתמונת ארץ-ישראל - חיות בתוך גבול, ברכה בצמצום. האפשרויות הנפתחות בפני האדם לעמוד על טיבה של הברכה ולנצל אותה לצרכיו מטילות עליו אחריות להתייחס למשאבי הטבע על כדור הארץ מתוך תודעה זו" (הרב דב ברקוביץ)

ד. עיצובה של חברה

"לא תחמד, בית רעך; לא-תחמד אשת רעך, ועבדו ואמתו ושורו וַחֲמֹרוֹ, וְכֹל, אֲשֶׁר לְרֵעֶךָ" (שמות כ יג)

מתוך כל האמור לעיל, קל להבין כיצד נכנסה מצווה העוסקת כולה ברגש החמדנות לעשרת הדברות - עשרת החוקים המכוננים שהנחיל עם ישראל לעולם, לצד האיסור לרצוח או לגנוב. האיסור לחמוד - לרצות את נכסיו החומריים של חברך (ולפעול להשיגם), הינה בסיס לחברה בה האתוס הרוחני והערכי אינו רואה את היחיד כמידת הכל.

חברה המבססת עצמה על "לא תחמוד", בונה את ערכיה החברתיים על יסודות בהם היחיד בא לידי ביטוי גם כחלק מכלל וישנה ציפייה מכל אדם לפעול מתוך מחייבות כלפי משהו שהוא מעבר להישגיות ברמת הפרט. חברה המבוססת על "לא תחמוד" חותרת למלא את חייה בתוכן פנימי בנוסף לצורה חיצונית, חותרת לצדק ולחסד ומקדישה עצמה לתהליך הפוך מהחמדה - הוויתור והנתינה לאחר, תוך פתיחת לב מתמדת אל הזקוק באמת לשינוי במצבו.

המדד העיקרי לבחינת חברה זו הוא "איכות חיים" הנמדדת לא רק באופן חומרי, אלא גם על ידי מידת הפעילות היצירתית של חבריה בשעות הפנאי, המפגשים הבין אישיים שהיא מזמנת ומחויבותה לאורח חיים של צדקה ומשפט.

כלכלה וחברה: ביטויים מעשיים

העקרונות שהוצגו לעיל מובילים לשורה של מוסדות ונורמות, בתחום היחיד, הקהילה והחברה הלאומית. חלקן הוזכרו לעיל כמצוות המצויות בתורה. הלן מספר הצעות מעשיות, הנובעות מערכי היהדות ויכולות להוות בסיס לכינון כלכלה בת קיימא:

א. שבת 2.0: מסרים מתחדשים עבור העידן הצרכני

מור את יום השבת לקדשו כאשר צוה יי אלהיה.
ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת ליי אלהיה - לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך ועבדך ושורך וחמורך וכל בהמתך וגרך אשר בשעריך למען ינוח עבדך ואמתך כמוך. וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויצאך יי אלהיה משם ביד חזקה ובזרע נטויה על פן צוה ה' אלהיה לעשות את יום השבת. (דברים ה' י"ב-ט"ו)

השבת, יום המנוחה השבועי, הינו אחת ממתנות תורת ישראל לאנושות. הרעיון של יום מנוחה שבועי, שבעת העתיקה נתפס כ'עצלנות' וכפגיעה בכלכלה, מקובל כיום בכל הכלכלות המתועשות, כיסוד הכרחי לקיומה של תרבות אנושית שפוייה.

אך השבת היהודית היא יותר מיום מנוחה לעובד. היא משביתה לא רק את העבודה אלא גם את הצריכה, בניגוד מוחלט לתרבות הצריכה חסרת הגבולות השולטת בחברה המודרנית. ההגיון שמוביל להכרה בערך יום המנוחה השבועי כמוסד תרבותי משותף (בשונה ממנוחה בסבב על פני השבוע), תופס גם לגבי הצורך ביום מנוחה מצרכנות. יש כאן פן חיוני של צדק חברתי, שכן הצריכה של אדם אחד בשעות הפנאי הנה העבודה של מישוהו אחר - על פי רוב משכבה כלכלית נמוכה יותר.

השבת היהודית המלאה מציעה יום מנוחה אמיתי כיום חופשי הן מייצור והן מצריכה, המאפשר מרחב מוגן לקידום ופיתוחם של ערכים אחרים כגון משפחה, קהילה, תרבות ורוחניות שעשויים להידחק לשולי התודעה כאשר הייצור והצריכה נמצאים בזירה. חוליי התרבות מביאים גופים שונים להכריז על 'יום ללא מכונות', 'יום ללא טלפונים' או 'יום ללא עישון'. תורת ישראל מציעה וקובעת מאז ימי קדם יום שבועי שכזה, המיטיב לסביבה, מיטיב לאדם ומטיב למערכות האיזונים היקרות כל כך של החברה האנושית.

כמו תכנון מרחבי, בו כללי התכנון (במידה והם ברי-קיימא) מגנים על צרכי הכלל באמצעות ויסות והכוונת כוחות השוק, כך תכנון הזמן מציב גבולות ויוצר 'מרחבים' שונים ומובחנים בזמן. זאת בניגוד למגמה הרווחת ליצירת 'הומוגניות' של הזמן (24/7) והמרחב ('הכפר הגלובלי') באמצעות השלטת מסרים אחידים של מסחר, ייצור וצריכה נטולי גבולות ונטולי גיוון.

"לייחד יום בשבוע לטובת החירות, יום שבו אנו מפסיקים לסגוד לאלילי התרבות הטכנית, יום בלי כסף, יום של שביית נשק במאבק הכלכלי באחינו בני-האדם ובכוחות הטבע. האם קיים רעיון אחר כל-כך מלא תקווה לקידום רוח האדם מאשר השבת?
(...) כל הרוצה ליכנס לקדושת היום חייב להפרד מכל מלאכת ידיים וללמוד להבין ולדעת, שהעולם כבר נברא ויתקיים אף בלא עזרתו של האדם. ששת הימים בשבוע אנו נאבקים עם העולם, מפיקים רווח מן האדמה. ביום השבת אנו מייחדים את דעתנו על זרע הנצח השתול בתוך נשמתנו. ידינו נתונות לעולם, ואילו נשמתנו שייכת לאדון העולם. ששת ימים בשבוע אנו מתבקשים למשול בעולם - וביום השביעי אנו משתדלים למשול בעצמנו"
(הרב אברהם יהושע השל, 'השבת')

"שקיעת השמש ביום ו' פותחת פרק זמן שבו פרחי השדה עומדים מול האדם כחברים שווים ביקום. אסור לי לקטוף פרח או לנהוג בו כאוות נפשי. בכניסת השבת הפרח נהיה עצמיות בפני עצמה, שיש לה זכות קיום ללא כל קשר לערך שלו עבורי, האדם. אני עומד בדממה בפני הטבע כלפני חבר לבריאת האל, ולא כלפני חפץ שאוכל לשלוט בו, ואני חייב להתמודד עם העובדה שאני אדם ולא אל. השבת מנסה לרפא את היהירות האנושית של התרבות הטכנולוגית"
(הרב דוד הרטמן)

הובלת תהליך קבלת החלטות ברמה המקומית, דיון ציבורי מושכל ורחב שמטרתו עידוד פעילות המגבירה את המפגש האנושי והקהילתי בשבת והגבלת פתיחת מרכזי קניות המובילים את התנועה ההפוכה, יובילו לקיום השבת כמרחב זמן משמעותי ומאפשר.

ב. שמיטה - שנת שבתון כוללת ומתואמת

.. ש שָׁנִים תִּזְרַע שְׂדֶךָ וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְמַר כְּרֶמֶךָ וְאֶטְפֶּתָ אֶת תְּבוּאָתָהּ
בְּשָׁנָה הַשְּׁבִיעִת שַׁבַּת שַׁבְּתוֹן יִהְיֶה לְאָרֶץ שַׁבַּת לֵי
.. דָּךְ לֹא תִזְרַע וְכְרֶמְךָ לֹא תִזְמַר. (ויקרא כה ג)

מצוות השמיטה העתיקה מחייבת כל חקלאי בארץ-ישראל לנטוש את שדהו אחת לשבע שנים, להפקיר את פירותיו, לתת לאדמה מנוחה ולאפשר לכל אדם (ואף לבהמות) להיכנס לשדה וליטול חלק מברכת א-לוהים. בשנה זו גם מבוטלים החובות הכספיים, והאנשים מקבלים הזדמנות להתחלת מחזור חדש של שש שנות כלכלה חופשית. הרעיון הבסיסי של השמיטה הנו לקיחת פסק זמן קולקטיבי למשך שנה מהמרוץ, אחת לשבע שנים, ומילואה בתוכן רוחני, חברתי וקהילתי.

בתורה מוזכרת השמיטה בהקשר החקלאי מכיוון שהחקלאות היוותה אז את חלק הארי של הכלכלה. כדי להחיות את מהות השמיטה יש להרחיבה למגזרים נוספים כגון חינוך, תעשייה ומסחר. אין זה סוד, שצמיחה ושגשוג הם פרי של חריצות, אבל לאו דווקא של מירוץ קצר-נשימה ונטול הפסקות. קצב הפיתוח הטכנולוגי מהיר יותר ממה שהציבור מסוגל לעכל, והפסקה קולקטיבית, מכוונת ומאורגנת של הייצור והפיתוח עשויה להביא ברכה רבה. היא תאפשר לוודא שהצמיחה הנה בת-קיימא, לתת את הדעת למרכיבים נוספים מעבר למאזני הרווח והמיתוג, לפתח חשיבה מעמיקה יותר על תהליכים טכנולוגיים ועסקיים ולהעשיר את העובדים בחוויות נוספות (כפי שמקובל במגזרים בהם מונהגת שנת שבתון). לנוכח התארכות תוחלת החיים, והצורך שהולך ומתבהר לאחר את גיל הפרישה, חופשה בת שנה בכל מחזור של שבע שנים עשויה להיות פתרון מצוין לצמצום השחיקה המצטברת וליצירת מודל פנסיוני בר-קיימא.

מרכיב משמעותי נוסף של שנת השמיטה הוא השוויון שנוצר במהלך שנה זו בגישה לנכסים. במודל המקראי מדובר בגישה אל השדות והיבולים; במודל בן זמננו מדובר בגישה לנכסי תרבות וידע, שיהיו נגישים לכל במהלך שנת השמיטה. על פי התורה, במוצאי שנת השמיטה מתכנס העם כולו בירושלים לקריאה משותפת של ספר התורה - מצווה המכונה מצוות 'הקהל'. בשנת השמיטה ניתן לארגן כנסי 'הקהל' לאומיים ובינלאומיים שיעסקו בסוגיות רוחניות וחברתיות הרלבנטיות לכלכלה ולציבור הרחב. בתור צעד ראשון, ועל בסיס סעיף 98 של מסמך הבסיס, אנו מציעים להשקיע גם בפיתוח של תכניות לימודים והכשרות למורים לקידום פיתוח בר-קיימא לאור היהדות. מטרת המיזם הנה גם להפוך את אוצר המידע התרבותי-חקלאי הטמון במורשת היהודית לזמין ומוכר לציבור ובכך לתרום רבות לניהול חיים מקיימים.

"קשה שלא להתרשם מעמקות האידיאה, הנעה בזהירות בין הרצון לשמר את רכושו של האדם לרצון שלא לראות ברכוש חזות הכל. השמיטה היא קריאה לביצור בועה בזמן, שבה העשייה הכלכלית אמורה להגיע לרגיעה, שמטפחת חמלה, רחמים ואף שותפות בין כל החולקים את פני האדמה, כולל חיית השדה. בשנה השמינית המרוץ יימשך, מכיוון שהאנושות זקוקה לו, אך האידיאה וזיכרונה יחלחלו אל מחוץ לשנת השבתון, אל שש שנות הקדחתנות היצרנית."
(אבי שגיא וידידיה שטרן)

השמיטה - וכמובן היובל, שלא דיברנו אודותיו כאן - היא מודל יומרני ומהפכני, שמימושו מחייב שכנוע רב ועבודת מטה מורכבת וזהירה. זוהי לעת עתה אוטופיה ומקור השראה, אך אפשר שיישומה אינו רחוק כל כך. בשלב ראשון, ניתן לחשוב על אימוץ חלקי של כמה מעקרונות השמיטה בהתאם לאופייה וליכולותיה של החברה כיום. השמיטה הבאה תתקיים בשנת תשע"ה לפי הלוח העברי (בערך מאוקטובר 2014 עד ספטמבר 2015), מה שמותיר לנו מספיק זמן להתארגן כדי להפוך אותה לפחות לשלב משמעותי בדרך לקידום עולמנו לקראת חזון הנביאים על עולם מתוקן.

ג. בל תשחית

"כִּי תִצּוּר אֶל עֵיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיךָ לְתַפְשָׁה
א תִּשְׁחִית אֶת עֵצָה לְנַדַּח עָלָיו גִּרְזֵן
י מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאֵתוֹ לֹא תִכְרֹת
י הָאָדָם עַץ הַשָּׁדָה לְבֹא מִפְּנֵיךָ בְּמִצּוּר." (דברים כ' י"ט)

פסוק זה משמש בסיס להלכות רבות תחת הכותרת 'בל תשחית' - עקרון שפירושו שאסור לאדם לכלות דבר שלא לצורך, גם אם הוא מוכן לספוג את הנזק הכלכלי שהוא גורם בכך לעצמו. בעל ספר החינוך מסביר את טעם מצווה זו כך:

"שורש המצוה ידוע, שהוא כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהדבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה, וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותן לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל אבדון והשחתה שיראו, ואם יוכלו להציל יצילו כל דבר מהשחית בכל כחם" (מצווה תקכ"ט).

ברוח זו מתאר המדרש בקהלת רבה דברים שאמר בורא העולם לאדם הראשון לאחר בריאתו:

"נטלו [לקח אותו] הקב"ה והחזירו [העבירו] על כל אילני גן עדן
ואמר לו: ראה מעשיי כמה נאים ומשובחים הם, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי.
תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שייתקן אחריך"
(קהלת רבה, פרק ז')

אחת ההשלכות הישירות והפשוטות של תודעת איסור 'בל תשחית' היא הזהירות מפני השלכה של מזון, זהירות שהיתה בעבר נחלת רוב החברות המסורתיות, אך נותרה כערך מפורש דווקא ביהדות. אין זה עניין פעוט: בעולם המערבי מושלכות בכל רגע נתון כמויות אדירות של מזון שלא נאכל, בין אם מדובר בשאריות, מזון שהתקלקל ואפילו השמדות מכוונות של יבול כדי לצמצם את ההיצע ולשמור על מחיר השוק. חוסר הרגישות להשלכת מזון גורמת לייצור מוגזם של מזון, להגדלת הזיהום, לבזבז משאבים רבים ולחוסר רגישות מוסרית. קיומו של איסור 'בל תשחית' בתודעה של יצרנים וצרכנים תצמצם מאוד תופעה זו.

השלכה מורכבת יותר של מצווה זו הינה התבוננות מחודשת במערכת כלכלת החומרים שלנו - בעוד מחזור הטבע פועל בצורה מעגלית, כאשר לכל דבר בטבע ישנו שימוש ו"גלגל חוזר בעולם", הרי שהמערכת הכלכלית פועלת ברובה בצורה קווית - למן כריית המחצבים או ניצול משאבי הטבע המתחדשים ועד להשבת הפסולת לטבע באופן שכבר אינו ניתן לפירוק. אימוץ קוד התנהגותי של "בל תשחית" יוביל לחשיבה מחודשת התנהלות בכל מקרה של הוצאת משאבי הטבע ממחזוריות השימוש התמידית, אל מקום של פסולת וזיהום.

הצדיק הירושלמי, ר' אריה לוי, סיפר על מה שלמד ממעשה שהיה בו וברבו הראי"ה קוק:
"זכרתי ימים מקדם, משנת תרס"ה, שזכיתי בחסדי העליון יתברך שמו לעלות על אדמת הקודש ביפו. שחרתי בראשונה את פני רבינו הרב קוק זצ"ל. קבלני בסבר פנים יפות כדרכו בקודש לכל אחד. שוחחנו בדברי תורה.
אחרי תפילת מנחה גדולה, יצא רבינו כדרכו בקודש לשוח בשדה, לצמצם מחשבותיו, ואני התלוויתי איתו. בדרך קטפתי איזה עשב או פרח. הזדעזע רבנו ואמר לי בנחת, כי הוא נזהר מאוד לבלתי קטוף בלי תועלת עשב או פרח שיכול לגדול או לצמוח, כי אין עשב מלמטה שאין לו מזל מלמעלה, ואומר לו: גדל! כל ציץ עשב אומר דבר, כל אבן לוחשת איזה סוד, כל הבריאה אומרת שירה."
(ר' אריה לוי)

במישור המעשי, נראה כי המהלכים הנעשים כיום אל מול היצרנים והצרכנים כאחד, המעודדים לקיחת אחריות על מוצר "מעריסה לעריסה" מצד היצרנים ושימוש חוזר, הפרדת פסולת ומיחזור מצד הצרכנים עומדים לאור מצוות "בל תשחית" וכדאי להמשיך ולהרחיבם לכלל תחומי הייצור והצריכה, בד בבד עם עידוד חסכנות "במקור".

ד. נציבות הדורות הבאים

"וכי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל".
אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: אף על פי שתמצאו אותה מלאה כל טוב,
לא תאמרו: נשב ולא נטע, אלא הוּו זהירים בנטיעות.
[...] כשם שנכנסתם ומצאתם נטיעות שנטעו אחרים, אף אתם היו נוטעים לבניכם.
שלא יאמר אדם: אני זקן, כמה שנים אני חי, מה אני עומד ומתיגע לאחרים? למחר אני מת...!
לפיכך לא יבטל אדם מן הנטיעות, אלא כשם שמצא - עוד יוסיף ויטע, אפילו יהיה זקן.
(מדרש תנחומא, פרשת קדושים).

יום אחד היה [חוני המעגל] מהלך בדרך,
ראה את אותו האיש שהיה נוטע חרוב.
אמר לו: חרוב זה, עד כמה שנים צריך להמתין כדי שיטען פירות?
אמר לו: עד שבעים שנה לא יטען בפעם ראשונה.
אמר לו חוני לאיש: האם פשוט לך שתחיה עוד שבעים שנה?
אמר לו אותו האיש: אני מצאתי את העולם נטוע בחרובים,
כמו ששתלו עבורי אבותי - כך אני שותל לבני.
(תלמוד בבלי, תענית כג ע"א (מתורגם))

הסיסמה שאומצה באו"ם בכדי להבהיר את המושג "פיתוח בר קיימא" הינה "פיתוח אשר עונה לצרכי ההווה ואינו מעמיד בסיכון את יכולתם של הדורות הבאים לענות לצרכיהם". החשיבה היהודית המסורתית המוצגת כאן, מציגה אחריות בין - דורית אקטיבית וחיונית, הנוגעת בלב מושג זה ואף מרחיבה אותו.
אכן, בישראל ביקשו ללכת צעד קדימה בנטילת האחריות על הדורות הבאים והקימו במסגרת הכנסת (בית המחוקקים הישראלי) את 'נציבות הדורות הבאים', שנועדה לקדם חשיבה ארוכת-טווח, ולהשלים בכך את הגישה קצרת-הטווח האופיינית למערכות פוליטיות.

נציבות הדורות הבאים הציבה לעצמה מטרה לקדם 'חשיבת עתיד' (Future Intelligence) במערכת הפוליטית וזאת על- ידי: (א) שינוי תודעה - מעבר ממרחב של הישרדות למרחב של יצירת עתיד; (ב) העצמת חשיבת העתיד והתכנון ארוך- הטווח בכנסת ובמדינת ישראל; ו- (ג) הכללת מרחב העתיד בחקיקה. בסמכות הנציבות היה לסקור את תהליכי החקיקה תוך מתן הדגשת השפעות ארוכות-טווח בתוכם. לנציבות נודעה השפעה משמעותית על הפוליטיקה הישראלית והיא זכתה לעניין ושבחים רבים ברחבי העולם ואף קמו לה מספר מוסדות מקבילים במדינות אחרות. מסיבות שונות, בטל קיומו של גוף זה במסגרת הכנסת.

יש מקום לחדש את נציבות הדורות הבאים, בקונסטלציה זו או אחרת, ולהמליץ על הקמת מוסדות דומים במדינות אחרות במסגרת המאמצים לקידום פיתוח בר-קיימא.

נושא נוסף בו צועדת ישראל קדימה לעניין הדאגה לדורות הבאים הינה בהצעת החוק להקמת "קרן הדורות הבאים" בכספי התמלוגים של אוצרות הגז, שנמצאו זה מכבר בשטחי המדינה. ניהול נכון של משאבים כספיים אדירים אלו, הנובע מראיית האוצר כפקדון שניתן בידי המדינה על מנת להיטיב לבניה ולעולם, תוכל ישראל לממן תכניות ארוכות-טווח ומקיפות לשדרוג איכותם של מערכות החינוך, הבריאות והרווחה, לחזק את ההשכלה הגבוהה, להגן על הסביבה, לפרוש מערכת תחבורה ציבורית מודרנית בכל הארץ ועוד.

מתוך ראיית משאבי הטבע של ישראל כשייכים לכלל הציבור בהווה ובעתיד, ומתוך דאגה לדורות הבאים, יש לפעול בכל דרך להקמת קרן הדורות הבאים ולהפעלתה לשיפור פני המדינה מבחינה חברתית וסביבתית כאחד. בהתאם לסעיף 33 במסמך הבסיס של הוועידה, לפיו הוועידה תומכת ביצירת פלטפורמה בינלאומית לשיתוף בידע בכדי לסייע בעיצוב והטמעה של מדיניות כלכלית ירוקה בקרב המדינות השונות, ובהמשך לסעיפים 35-36 המופיעים מייד לאחר מכן ומעודדים הצגת ידע ונסיון מן המדינות השונות בתחום הכלכלה הירוקה והפיתוח הבר-קיימא, אנו מציעים בזאת להציג את המבנה והעשייה של 'נציבות הדורות הבאים' ו'קרן הדורות הבאים' - החל מיסודות חשיבת העתיד הרעיוניים והעקרוניים שבמסורת ישראל, דרך המימוש שלהם לאורך הדורות ועד ליישום המעשי בדור הנוכחי בדמות יצירה פוליטית שמטרתה לחשוב את העתיד.

ה. קהילות-ייעוד

"דע מאין באת, ולאן אתה הולך, ולפני מי אתה עתיד לתת דין וחשבון" (פרקי אבות ג א)

מספרים על רבי אחד שהיה נוהג לטבול כל בוקר בנהר הקפוא ליד הכפר. יום אחד התחלף השוטר הזקן של הכפר ובמקומו נכנס לתפקיד שוטר צעיר שלא מכיר את האזור, ובסיוור הבוקר הראשון שלו הוא הבחין לפתע באדם זקן הטובל במים הקפואים, ולנוכח התופעה המוזרה רץ מייד אל אותו רבי, הוציא אותו מהמים ושאל בתקיפות: "מי אתה? מאיפה באת? ולאן אתה הולך?". הרבי חייך בעדינות, התלבש לאיטו, חבש את כובעו ושאל את השוטר: "כמה משלמים לך ליום?". "10 קופייקות", השיב השוטר בנימה של מבוכה. "אם כך", השיב הרבי, "אני מוכן לשלם לך 20 קופייקות ליום כדי שתבוא אלי כל בוקר ותשאל אותי מי אני, מאין באתי ולאן אני הולך".
(מעשייה חסידית)

רוב הקהילות בעולם הן פרי המציאות הטבעית: אנשים שהזדמנו לחיות יחד בשכונה אחת או בקהילה אחת. אך ישנן גם 'קהילות ייעוד', כלומר קהילות שנוצרות על בסיס חזון משותף.

אף שהיהודים נודעים בגורלם המשותף, עם ישראל הוא מיסודו 'קהילת ייעוד'. האתוס הבסיסי של העם היהודי, השב ומוזכר כל שנה בליל הסדר, הוא כי עצם היווצרותו כעם, ביציאת מצרים, היתה תולדה של מינוי לתפקיד מסויים במציאות. מאז ועד היום העם היהודי יצר והתנסה באינספור צורות של קהילות כאלו, בתקופות שונות ובמקומות שונים, ובשל כך הוא נושא בחובו קוד התארגנות קהילתי שיכול להיות בעל ערך רב בימינו.

הניסיון המפורסם של התנועה הקיבוצית הוא גלגול מודרני של רעיון שקיבל ביטויים רבים בדורות קודמים - וקם לתחייה גם בימים אלה ממש. המכיר את המפה החברתית הישראלית יודע שבשנים האחרונות צמחו קהילות-ייעוד רבות, בעלות צורות שונות, בערים ובהתיישבות ברחבי ישראל: קיבוצים עירוניים, קבוצות מחנכים, גרעינים תורניים, קהילות 'בני מקום' של עולים חדשים ועוד. קהילות-הייעוד הללו מייצרות תרבות בה הקשרים חברתיים וסביבתיים מחליפים את התרבות הצרכנית הרווחת, ובודקות דגמים שונים של חיים סביבתיים וחברתיים, המשפיעים לטובה על סביבתם. קהילות אלו מתמקמות לרוב באזורי פריפריה חברתית ואו גיאוגרפית מתוך כוונה לפעול יחד עם הכוחות המקומיים לחיזוק המרקם החברתי והן פועלות בפועל ובאופן יום-יומי להנגשת חינוך איכותי לאוכלוסיות מוחלשות ולהכללה חברתית, שעל חשיבותה עומד מסמך הבסיס בסעיף 98.

יש לחזק את קהילות-הייעוד הישראליות ולחבר את התסיסה היהודית הקשורה בהן עם תהליכים כלל עולמיים הקשורים באחריות סביבתית ובחיים ברי-קיימא ברמה המקומית, כגון "ערי מעבר" ושכונות אקולוגיות, וליצור פלטפורמה לשיתוף בידע ובנסיון בתחום זה ברמה הבינלאומית. לשם כך ניתן להשתמש גם בשיתופי-פעולה בין רשויות מקומיות במקומות שונים בעולם, כמוצע בסעיף 62."

איזה הוא חכם-הלמד מכל אדם שנאמר "מכל מלמדיי, השכלתי" (תהילים קיט, צט).

איזה הוא גיבור-הכובש את יצרו שנאמר "טוב אך אפיים, מגיבור" (משלי טז, לב).

איזה הוא עשיר--השמח בחלקו שנאמר "יגיע כפיך, כי תאכל; אשריך, וטוב לך" (תהילים קכב, ב).

איזה הוא מכובד--המכבד את הבריות שנאמר "כי מכבדיי אכבד ובווי יקל" (שמואל א ב, ל).

פרקי אבות, פרק א' משנה ד'

לדיון והרחבה

- הרעיונות המובאים במסמך זה הנם תמצית בלבד של תכנים מורכבים יותר, שעל חלקם כבר נכתבו חומרים מקיפים ששימשו לצורך כתיבת מסמך זה. להלן הפנייה לחומרים המלאים:
 - בנשטיין, ג. "ראוונות ורעבתנות: מחלוקתיה של חברת הצריכה", בתוך: פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך 21, קיץ 2002, עמ' 91 - 98.
 - ברקוביץ, ד. "המביאים אל הגורן - עיון במשמעות הקניין הפרטי לאור מסכת פאה" בתוך: ברנר, א. ולביא, א. א. (עורכים) על הכלכלה ועל המחיה - יהדות, חברה וכלכלה. ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשס"ט (2008). עמ' 33-58
 - ברקוביץ, ד. (תש"ע - 2009) געגועי ארץ - שבילים חדשים בגלות הארץ-ישראלית. ירושלים: הוצאת שלם.
 - השל, י. (2004) השבת - משמעותה לאדם המודרני. תל-אביב: ידיעות ספרים.
 - לביא, א. א. "פנים בפנים - משפיע ומקבל כמודל להתבוננות במציאות הכלכלית-חברתית" בתוך: ברנר, א. ולביא, א. א. (עורכים) על הכלכלה ועל המחיה - יהדות, חברה וכלכלה. ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשס"ט (2008). עמ' 112-147.
 - סינקלייר, י. "הכסף לא יענה את הכל - ביקורת על סקרן לכלכלה של שינויי האקלים לאור פרק 'החובל' בתוך: ברנר, א. ולביא, א. א. (עורכים) על הכלכלה ועל המחיה - יהדות, חברה וכלכלה. ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשס"ט (2008). עמ' 187-206
 - צוריה, י. "עבדי הזמן - שביעית ויובל בתעשיית ההיי-טק בתוך: ברנר, א. ולביא, א. א. (עורכים) על הכלכלה ועל המחיה - יהדות, חברה וכלכלה. ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשס"ט (2008). עמ' 226-237.
 - שגיא, א. ושטרן, י. "תניח, תחלק, תניח", בתוך: הארץ, ספטמבר 2007.
 - שליט, ד. (2004) "ספר הקניון", ספריית בית אל.
 - שליט, ד. "אקולוגיה מירושלים", בתוך: נקודה, גיליון 183, דצמבר 1994.
 - מרכז השל, "לקראת קיימות בישראל - השבת כדוגמא וכמשאב - נייר עמדה" (2003)